

تحلیل و توصیف برخی آثار استاد غفاری

• دکتر محسن قاسم‌پور
استادیار دانشگاه کاشان

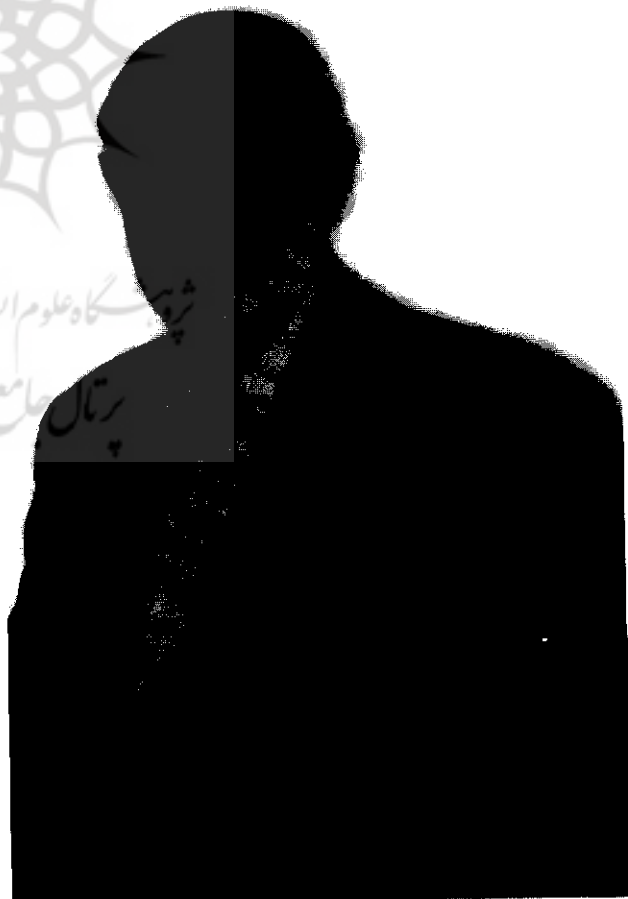
درآمد:

مرحوم استاد علی اکبر غفاری، محدث، محقق، مصحح، رجال‌شناس و احیاگر میراث گران سنگ شیعه در سال ۱۳۰۳ در تهران، در یک خانواده مذهبی و متوسط متولد شد. به اهتمام وافر مادرش تحصیلات ابتدایی را علیرغم شرایط سخت موجود به پایان رساند و پس از آن به قرائت، تجوید و احکام قرآن پرداخت. ادبیات عرب، فقه و اصول و دروس سطح حوزه را نزد یکی از فضلا در مدرسه خان مروی تا پایان شرح لمعه به اتمام رساند و برای شرکت در دروس خارج فقه به قم رفت. علاقه وافر استاد غفاری به معانی قرآن - در کنار دروس رسمی حوزه - او را به جلسات تفسیر مفسران وقت، هدایت کرد و از محضر عالمان دین بهره‌های وافری برد، مرحوم غفاری در قم از درس تفسیر قرآن استادانی چون آیت‌الله اشراقی و آیت‌الله سیدکاظم گلپایگانی استفاده کرد و در تهران نیز تفسیر قرآن آیت‌الله میرزا خلیل کمره‌ای شیفتگانی چون غفاری را جذب خویش کرد.

به گفته خود وی، مرحوم اشراقی فصیح بودند و در مباحث ادبیات عرب مهارت تام داشتند (کیهان فرهنگی، شماره سوم، خرداد ۱۳۶۵). در خصوص استفاده از درس سیدکاظم گلپایگانی گفته است: ... و همو بود که مرا در تحقیق کتاب‌هایی چون من لایحضره الفقیه تشویق کرد. تواضع، حافظه قوی، جامع الاطراف در ادبیات، آشنایی با ادبیات فارسی و زبان فرانسه ویژگی‌هایی است که مرحوم غفاری برای استاد خویش گلپایگانی برشمرده است.

از دیگر استادانی که در شخصیت غفاری تأثیر شگرفی گذاشت می‌توان از میرزا ابوالحسن شعرانی یاد کرد. شعرانی - که جد پدری اش به ملا فتح الله کاشانی صاحب تفسیر منهج الصادقین می‌رسد به زبانهای فرانسه، انگلیسی و عبری تسلط داشت (دانشنامه قرآن پژوهی، ذیل مدخل شعرانی). استاد غفاری از علامه شعرانی به عنوان نادره زمان و دانشمند عظیم الشأن یاد می‌کرد (کیهان فرهنگی، همان جا). همچنین در ارتباط با موضوعات مختلف دیگری با مرحوم علامه طباطبایی و علامه امینی نیز در تماس بوده و از آنها استفاده می‌کرد. مرحوم غفاری در جایی گفته است:

و حتی بر روی کتاب کافی کار می‌کردم در قسمت الهیات آن خدمت مرحوم علامه طباطبایی می‌رسیدم و از ایشان درخواست کمک می‌کردم

مفاد حدیثی به چشم می خورد. دیدگاه مرحوم غفاری درباره حدیث چنین بود.

«محدثان مؤمنان خالصی بوده اند که قصد داشتند کلمات پیامبر را به کسانی که بعد از آنها می آیند برسانند. امر حدیث از نظر ما (عالمان شیعه) بسیار مهم است. ما انبیاء و ادیان الهی را پذیرفته ایم و معتقدیم که پیامبر ما پیامبر خاتم است و دین ایشان را باید تمام جهان بپذیرد. بنابراین کسانی که در فن حدیث کاری می کنند آثار نبوت را به اقوام بعدی منتقل می کنند و این به طور کلی اساس دین است» (کیهان فرهنگی، همان).

آثار علمی غفاری

گرچه عمده اهتمام مرحوم غفاری معطوف به حوزه حدیث است و می توان او را از حدیث پژوهان بزرگ دوران معاصر دانست اما در یک نگاه کلی آثار او به غیر از زمینه های حدیث و رجال، تفسیر، علوم قرآن و امام شناسی را نیز در بر می گیرد. آثار علمی او به چهار بخش تقسیم می شود.

۱. تصحیح ۲. تحشیه (حاشیه نویسی) ۳. تحقیق ۴. ترجمه. افزون بر این موارد از مقدمه های محققانه او بر برخی کتاب ها نیز نباید غافل بود. از جمله مقدمه دقیق او بر کتاب بررسی تاریخ عاشورا اثر زنده یاد محمد ابراهیم آیتی بیرجندی که به توصیه استاد شهید مرتضی مطهری انجام گرفت. اما در این میان تصحیح متون بالخصوص آثار صدوق برای او اولویت داشت و این امر نیز چنانکه خود وی تصریح کرده مرهون توصیه های استادش مرحوم سید کاظم گلپایگانی بود (آینه پژوهش، مهر و آبان ۶۹، شماره ۳، ص ۵۶).

تسلط مرحوم صدوق بر مجموعه عقاید شیعی و روایات مشایخ شیعه در کنار مسافرت های شیخ که به انگیزه حضور در مجالس بزرگان و اسماع حدیث صورت می پذیرفت، غفاری را شیفته صدوق کرده بود. در این خصوص مسافرت های او به «فرغانه» و نیشابور قابل ذکر است. با اهمیت ترین تصحیح های او را می توان تصحیح کتب اربعه شیعه به شمار آورد. این کار در نوع خود برای اولین بار بود که به صورت حروف چینی با تحقیق، تصحیح و مقدمه توسط ایشان انجام گرفت. در حوزه ترجمه می توان از ترجمه کتاب ثواب الاعمال و عقاید الاعمال صدوق - رئیس محدثان شیعه - و نیز ترجمه کتاب تحف العقول

که ایشان هم با کمال بزرگواری می پذیرفتند. (آینه پژوهش، مهر و آبان ۶۹، شماره ۳، ص ۶۰).

همکاری های علمی و تحقیقاتی مرحوم غفاری با علامه امینی - صاحب کتاب الغدیر - و میر جلال الدین محدث ارموی نیز شایسته ذکر است. در فاصله سالهای ۳۲ تا ۴۲ استاد غفاری از خرمن پر بار دانش علامه امینی توشه هایی گرانبها برداشت. به گفته یکی از بزرگان عرصه علم و پژوهش در این فاصله مرحوم غفاری تصحیح و تحقیق متون را از وی آموخت (کتاب هفته، شماره ۲۰۲، ۱۳۸۳، مصاحبه با استاد جعفر سبحانی). محدث ارموی نیز از محققان و همکاران علمی استاد غفاری بود. این استاد وارسته و دقیق النظر در تفکر و رویکرد تحقیقی ایشان نقشی سترگ داشته است.

همکاری های علمی استاد غفاری با محدث ارموی تا پایان عمر مرحوم محدث تداوم داشت. کارنامه علمی و محققانه محدث ارموی نیز بر اهل تحقیق پوشیده نیست. تعلیقات او بر کتاب النقص عبدالجلیل قزوینی یا تصحیح کتابهای رجالی - چون فهرست شیخ منتجب الدین رازی - از نمونه های برجسته و بارز کارنامه علمی مرحوم محدث است (ر.ک: مجموعه مقالات همایش بزرگداشت محدث ارموی، بویژه مقاله دکتر علی اشرف صادقی، ص ۸۳). کوشش های کم نظیر محدث ارموی در معارف اهل بیت و دقت های موشکافانه وی الهام بخش مرحوم غفاری در مسیر پژوهش های حدیثی بود.

حدیث، اصلی ترین وجه اهتمام غفاری

قرن چهارم و پنجم از سده هایی است که علم و خرد در جهان اسلام به اوج شکوفایی خود رسید. در این دو قرن، علاوه بر آثاری در حوزه های کلام، فلسفه و عرفان، تألیف هایی چون کتب اربعه شیعه، مشتمل بر چهل هزار حدیث که از منابع و مأخذ بنیادین فقه و احکام دین است به نگارش درآمد، ضرورت عرضه به روز این آثار و تصحیح و تحقیق جوامع حدیثی شیعه، افتخار و توفیق بزرگی است که مرحوم غفاری از آن خود کرده است به عبارتی دیگر پرداخت جسورانه به موضوع حدیث از خصوصیات مرحوم غفاری بوده است. او احادیث پیامبر و ائمه را اساس دین می دانست از این رو به تصحیح، تحشیه، ترجمه و تحقیق در متون حدیثی پرداخت... در این امر خطیر هم نهایت دقت و سختگیری داشت. دقت و برخورد علمی او هم در شناخت راویان و رجال و هم در تبیین

و از اهمیت خاصی برخوردار است مشمول این معرفی است:

- عیون اخبار الرضا
- نویسنده: شیخ صدوق
- مترجمان: علی اکبر غفاری، حمیدرضا مستفید

مرحوم غفاری در تذکری بر مقدمه کتاب گفته‌اند: مؤلف در جمع‌آوری این کتاب در نظر داشته است آنچه از روایات مربوط به امام هشتم در کتب قبل از وی آمده بود در ابواب مختلفی به مناسبت گرد آورد و مقصودش صرف نقل است اعم از اینکه خبر معتبر باشد یا نه و چنان که دیده می‌شود در چند مورد خبری آورده و خود در صحت آن خدشه نموده است. مثل خبر تحریف قرآن و چند مورد دیگر که رد و یا تأویل کرده است. (ص اول)

به این ترتیب مترجم در هنگام نقل و ترجمه دقیق روایاتی، تذکرو تنبه لازم به خوانندگان داده است.

معرفی شیخ صدوق و سفرهای او از جمله تحقیق‌های مترجم بر این کتاب است. حمیدرضا مستفید ۲۹ بخش از ۶۹ بخش این کتاب را ترجمه کرده است و تذکرات استاد غفاری را در ترجمه خود رعایت کرده است.

در تصحیح و ترجمه این کتاب، مترجمان با دو نسخه خطی که به ترتیب در قرن‌های ۱۰ و ۱۱ کتابت شده و یک نسخه چاپ سنگی (چاپ نجم الدوله) و یک چاپ حروفی، کتاب را مقابله کرده‌اند. اولین باب درباره علت نامیدن امام هشتم «رضا» و آخرین باب به معجزات روایت شده از بارگاه آن حضرت اختصاص دارد.

- قصص قرآن و سیره رسول الله (ص)
- نویسنده: جادالمولی
- ترجمه: علی اکبر غفاری و محمد باقر موسوی

ترجمه و اقتباس قصص قرآنی را که با همکاری محمد باقر موسوی به طور مشترک انجام داده‌اند نیز می‌توان به فهرست کارهای علمی - تحقیقی مرحوم غفاری به ویژه در بخش قرآن پژوهی افزود. مرحوم غفاری در مقدمه این کتاب آثار مربوط به قصص انبیاء را دچار لغزش و خطاهای فاحش می‌داند، او بر این باور است که منابع این قبیل قصص

ابن شعبه حرانی یادکرد (در ادامه مقاله و در بخش معرفی تفصیلی به این کتاب‌ها پرداخته خواهد شد) در حوزه قرآن پژوهی نیز آثار ایشان به تحقیق و تصحیح و ترجمه راجع می‌شود. به دلیل آنکه تصحیح اصلی‌ترین کوشش مرحوم غفاری است، تبیین چگونگی روش تصحیح او مفید است.

چگونگی روش تصحیح

مرحوم استاد غفاری بر این باور بود که برای کارکردن روی یک کتاب حدیثی باید نسخه اصلی آن را پیدا کرد تا به عنوان معیار به کار رود. نسخه اصلی همان نسخه مجاز بود. او در جایی چنین گفته است: «شیوه دنیای تحقیق ایجاب می‌کند که ملاک را قدیمی‌ترین نسخه بگیریم و نزدیک‌ترین آن را به زمان تألیف محور قرار دهیم. البته این قدمت هم نسبی است. من در ابتدا چنین روشی داشتم، اما به زودی متوجه شدم که این شیوه تمام نیست. در اینجا باید صحیح‌ترین نسخه‌ای که عرض بر مشایخ شده و امضاء دارد، ملاک باشد نه قدیمی‌ترین آنها. ملاک صحت نسخه است نه قدمت آن» وی همچنین افزوده است «در تصحیح یک کتاب نباید تنها به نسخ دیگر آن اکتفا کرد به مصادرات آن نیز باید توجه کامل کرد تصحیح اجتهادی با تصحیح بر مبنای نسخه فرق می‌کند و باید بین این دو تفکیک کرد و ما هم همینطور عمل می‌کنیم اما آن قسمت اجتهادی را هرگز در متن نمی‌آوریم. من در تمام کتاب‌هایی که تصحیح کرده‌ام هر جا که متن را غلط دانسته‌ام در پاورقی نوشته‌ام که این متن به نظر من درست نیست ولی در خود متن دست نبرده‌ام.» (آینه پژوهش - مهر و آبان ۶۹، ص ۶۰، علوم حدیث، سال پنجم، بهار ۷۹، ص ۱۱۸ - ۱۱۹).

بدین سان این مقاله بر آن است تا فهرستی از آثار تحقیقی، تصحیح و ترجمه و مقدمات او بر برخی آثار را در حوزه‌های یاد شده ارائه کند و با معرفی تاحدی تفصیلی و تحلیلی آنها گوشه‌ای از تلاش‌های ارجمند این محقق بزرگ را که با آرامش و متانتی خاص و بدور از هرگونه هیاهو و جنجال بیش از ۲۵۰ اثر را احیاء کرده و یا در نشر آن اشرف و نظارت داشته است، آشکار کند. گرچه همان‌طور که مذکور افتاد در این تحقیقات، آثار مرحوم صدوق جایگاه ممتازی دارند اما آثار بزرگان دیگری چون کلینی، شیخ مفید، طبرسی، نعمانی نیز جزء کارهای تحقیقی استاد غفاری به شمار آمده است. این معرفی تفصیلی همه آثار مرحوم غفاری را در بر نمی‌گیرد بلکه آن آثاری که به زیور طبع آراسته شده

عن ابی عبد الله انه قال للزندیق - حين سأله عن الله ما هو - قال: هوشیء بخلاف الاشياء...
 در پاورقی مصحح آورده است:
 «هوشیء بخلاف الاشياء» ای موجود لا کسائر الموجودات التي هي ممکنات بل بحقیقه الشیئیة وهی حقیقة الوجود التي لا تقتضی حدأً ولا نهاییه والحدود والنقائص انما هی من لوازم المهیات الممكنة... (ص ۸) یا در تفسیر آیه ثم تاب علیهم (توبه: ۱۱۸) امام صادق فرموده قال هی «الاقالة» مصحح در پاورقی گفته است:
 «الاقالة فسخ البيع الموافقه علیه، والمراد هنا عقوه تعالی عنهم» (ص ۲۱۵).

توضیح دیگر قابل ذکر مصحح برای روشن کردن مفهوم «ضرب قرآن بعضه ببعض» است که در روایتی از امام باقر به نقل از پدرش آورده است که امام فرمود: ما ضرب رجل القرآن بعضه ببعض الا کفر» مصحح آن را این چنین توضیح داده است:
 «ضرب القرآن بعضه ببعض کما یستفاد من روایات اخره وان یاخذ الرجل ببعض الايات المتشابهة التي ربما یوافق ظاهرها - فی نفسها مع قطع النظر عن سائر الايات»
 به نظر مصحح این چنین مواجهه ای با قرآن تأویل نادرست قرآن است که باید به شدت از آن پرهیز کرد. (ص ۱۹۰)

- إعلام الوری باعلام الهدی فی فضائل الائمة الهداة
- نویسنده: فضل بن حسن طبرسی
- تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری
- بیروت، ۱۳۹۹ هـ / ۱۹۷۹ م

مؤلف این کتاب یکی از مفسران بزرگ شیعه یعنی مرحوم طبرسی (متوفی ۵۴۸) صاحب مجمع البیان است.
 موضوع این کتاب مشتمل بر احوال و فضایل رسول خدا و امامان شیعه و رد شبهات مخالفان غیبت امام دوازدهم (ع) است. به تعبیر خود نویسنده، این کتاب دارای چهار رکن است. رکن اول در ذکر رسول خدا و اخبار مربوط به او؛ رکن دوم در ذکر علی (ع) و مباحث مربوط به امامت، زندگی نامه و مناقب او؛ رکن سوم در ذکر فرزندان علی از امام حسن مجتبی تا امام عسکری؛ و رکن چهارم در امامت امامان دوازده گانه (ع) و امامت امام مهدی (ع).

استواری لازم ندارند. کتاب قصص القرآن جاد المولی را نیز از زمره هم این آثار می دانند. مرحوم غفاری در ترجمه خود تصریح کرده که این کتاب ترجمه دقیق و سطر به سطر کتاب جاد المولی نیست، بلکه آن را ترجمه و اقتباس نامیده و مواردی را که به نظر مترجمان - از جمله مرحوم غفاری - نادرست بوده در ترجمه اصلاح کرده است.
 کتاب با نقشه مدینه در روزگار رسول خدا همراه است، مترجمان از آثار استاد احمد ابراهیم شریف و کتاب فی منزل الوحی حسنین هیکل نیز استفاده کرده اند.

● معانی الاخبار

- مؤلف: ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی (متوفی ۲۸۱)
- تصحیح: علی اکبر غفاری
- انتشارات: جامعه مدرسین قم، ۱۳۶۱

این کتاب از مهم ترین آثار شیخ صدوق به شمار می رود. کتابی است در بیان احادیث غریب و اخبار مشکل که از ائمه اطهار وارد شده است. به تعبیر مصحح این کتاب به منزله قاموس و فرهنگی است در فهم کلمات ائمه و معانی واژگان حدیثی که اثری خوش تدوین، دارای انسجام و فوائد بسیار است.

مصحح، با اخراج احادیث این کتاب و تصحیح و تبیین موارد دشوار حدیثی کمک شایان توجهی به بهره گیری بهتر از این اثر نموده است. در مقدمه از مؤسس کتابخانه حجتیه، شیخ مهدی حائری و نیز از راهنمایی های علمی شیخ محمد تقی یزدی معروف به مصباح الهدی تشکر کرده است.

در این چاپ حیات مؤلف، مسافرت های او به شهرها و سرزمین های مختلف، مرجعیت علمی و فتوایی صدوق، مناظره شیخ در محضر سلطان رکن الدوله (که در مجالس المؤمنین قاضی نورالله شوشتری ذکر شده) آمده است. در این کتاب اساتید و مشایخ شیخ صدوق و شاگردان وی، بیت و مؤلفات صدوق به طور مبسوط توسط عبدالرحیم ربانی شیرازی آمده است.

ذکر اختلاف عبارات در نسخه ها، شرح کلمات دشوار و غریب حدیثی و ذکر استنادهای بیشتر برای احادیث در پاورقی ها از جمله اقدامات مصحح این کتاب است. مثلاً به توضیح مصحح بر این عبارت وارده از امام صادق توجه کنیم:

مرحوم غفاری زندگی نامه و آثار مؤلف را ابتدا آورده و در ادامه با تکیه بر منابعی چون بحار الانوار، مستدرک الوسائل و الذریعه آقا بزرگ تهرانی این کتاب را معرفی کرده است. مرحوم غفاری در تصحیح این کتاب بر اساس نسخه‌هایی چون نسخه خطی موجود از کتابخانه محدث ارموی، بحار الانوار مجلسی، نسخه خطی ربیع الشیعه در کتابخانه ملک تهران و الإرشاد مفید که منبع مهم طبرسی در کتاب اعلام الوری بوده، عمل کرده است.

محتوای کتاب ربیع الشیعه (چاپ سال ۱۳۱۲ ق) توافق و تطابقی نسبتاً کامل با کتاب اعلام الوری دارد و این موضوع باعث تشکیک در مؤلف حقیقی این کتاب شده است. مرحوم غفاری برای رفع این شبهه بیان علامه مجلسی را در بحار الانوار ذکر می‌کند که می‌نویسد: «به طور قطع از بیانات سید بن طاووس برداشت می‌شود که کتاب ربیع الشیعه تألیف او نیست و با مراجعه به آن می‌توان دریافت که این کتاب همان اعلام الوری تألیف طبرسی است. برخی از مشایخ احتمال داده‌اند منشأ این شبهه از آن جاست که سید بن طاووس به هنگام قرائت کتاب اعلام الوری بر شاگردان در مقام مدح و ثنای آن گفته است: ان هذا الكتاب ربیع الشیعه و کاتبان عین همین عبارت را نگاشته‌اند.

در نتیجه کسانی که بعدها این نسخه‌ها را دیده‌اند پنداشته‌اند که ربیع الشیعه نام اصل این کتاب و سید بن طاووس مؤلف آن است. مصحح در پاورقی‌ها با استفاده از منابعی چون النهایه ابن اثیر و اللباب فی الانساب او، صحاح جوهری توضیحات سودمندی را به کتاب افزوده است. برای مثال در توضیح و تفسیر آیه شریفه «ولات حین مناص» با استفاده از تفسیر بیضاوی به شرح و بسط آیه پرداخته و جنبه‌های نحوی و اعرابی آن را نیز توضیح داده است. (ر. ک. ص ۲۳۲)

• تفسیر منهج الصادقین

• نویسنده: ملافتح الله کاشانی

• مصحح: علی اکبر غفاری تحت اشراف میرزا ابوالحسن شعرانی

تفسیر منهج الصادقین اثری مبتنی بر باورهای شیعه امامیه و دربرگیرنده نکات ادبی، اسباب النزول و فواید کلامی است. این تفسیر نیز با پاورقی و تصحیح آیت الله میرزا ابوالحسن شعرانی درده مجلد به طبع رسید و طبق مقدمه مصحح تفسیر ابوالفتوح، کار تعلیق و تحقیق منهج الصادقین قبل از تفسیر روض الجنان بوده است. چاپ دیگری از

تفسیر منهج الصادقین به تصحیح علی اکبر غفاری و مقدمه و پاورقی سید ابوالحسن مرتضوی نشر یافته است. از این عبارت می‌توان فهمید که مقدمه تصحیح تفسیر ابوالفتوح نیز متعلق به استاد غفاری است، اما تحت نظارت مرحوم شعرانی.

• تهذیب الاحکام

• ابو جعفر، محمد بن حسن طوسی

• تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری

• انتشارات صدوق، ۱۴۱۷

تهذیب الاحکام فی شرح المقنعه یکی از جوامع چهارگانه حدیثی شیعه است. نویسنده این کتاب شیخ طوسی از عالمان برجسته شیعی و صاحب آثار فراوانی در فقه، حدیث، تفسیر، اصول است. مصحح کتاب مرحوم علی اکبر غفاری زندگی نامه، اساتید، شاگردان و آثار علمی مرحوم شیخ طوسی را در مقدمه تهذیب الاحکام آورده که به نظر می‌رسد یکی از مراجع مهم در شناخت شخصیت و آثار علمی شیخ طوسی است. تصویر پنج نمونه از نسخه‌های خطی و چاپی (شامل چاپ حروفی و چاپ سنگی) که استاد غفاری بر آن اساس تهذیب الاحکام را چاپ کرده، آمده است.

در تصحیح این کتاب از علائم و رموزی استفاده شده که در ابتدای کتاب معرفی شده‌اند، مثلاً اینکه مراد از «ملذ» ملاذ الاخیار علامه مجلسی است یا «الفقیه» کتاب من لایحضره الفقیه صدوق، «المدارک» مدارک الاحکام فی شرح عبارات «شرائع الاسلام» محمد بن علی بن ابی الحسن موسوی عاملی است، یا «صح» نماد حدیث صحیح، «ثق» حدیث موثق، «مجه» یعنی مجهول و «سل» یعنی مرسل و جزآن.

پاورقی‌ها و تعلیقات مصحح بسیار سودمند است. معرفی راویان اخبار، ثقة بودن یا نبودن آنها با استناد به اهم آثار رجالی از اهمیت این تصحیح حکایت دارد. مثلاً در روایتی از محمد بن عبیدالله سخی به عنوان راوی سخن به میان آمده و مصحح در پاورقی ذکر کرده که محمد بن عبیدالله مشترک است و یکی از آنها موثق و دیگری غیر موثق (ج ۱، ص ۵) یا به هنگام ضعف سند خبری خواننده را هشدار می‌دهد (ج ۱، ص ۱۳۳) همچنین گاهی لازم دیده به اختلاف فتوای فقهای گذشته بپردازد. (ج ۱، ص ۱۷۰، پاورقی ۱).

• ثواب الاعمال و عقاب الاعمال
• نویسنده: ابو جعفر محمد بن علی بن بابویه قمی (شیخ صدوق)
• ترجمه: علی اکبر غفاری
• انتشارات صدوق
• محجة البيضاء فی تهذیب الاحیاء
• نویسنده: مولی محسن فیض کاشانی
• مصحح: علی اکبر غفاری
• انتشارات جامعه مدرس قم

محجة البيضاء کتابی است در حوزه اخلاق. این کتاب در حقیقت پیراسته کتاب احیاء علوم الدین غزالی است و مشتمل بر چهار ربع: ربع عبارات، ربع عادات، ربع مهلکات، ربع منجیات. مرحوم غفاری در تصحیح خود مقدمه‌ای نسبتاً مفصل دارد. ضمن معرفی غزالی، برخی لغزش‌های کتاب احیاء العلوم را با توجه به دیدگاه‌های مرحوم علامه امینی بر شمرده است.

در جایی همچنین تصریح کرده که غزالی فراوان به احادیث موضوعه استناد کرده است. اوسخن علامه امینی را مبنی بر برتری کتاب محجة بر احیاء آورده است. مصحح هم چنین به تفصیل زندگی نامه فیض کاشانی، آثار علمی او بالغ بر نود کتاب و رساله را بررسی کرده است.

استاد غفاری در تصحیح این کتاب نیز اختلاف نسخه‌ها، یافتن استنادات برای احادیث را مورد توجه قرار داده است و در پاورقی منابع مهم حدیثی و تاریخی اهل سنت در اجاعات احادیث به چشم می‌خورد. افزون بر آن منابع حدیثی کهن شیعی چون کافی، تهذیب شیخ طوسی و امالی صدوق نیز از جمله آثار حدیثی است که مصحح در پاورقی‌ها از آن سود برده است.

• تفسیر ابوالفتوح رازی (روض الجنان و روح الجنان)
• نویسنده: حسین بن علی بن محمد بن احمد خزاعی
• مصحح: علی اکبر غفاری تحت اشراف ابوالحسن شعرانی

تفسیر ابوالفتوح که در نیمه اول قرن ششم هجری توسط ابوالفتوح رازی نوشته شده است، دارای نثری ادیبانه است و جامعیت مباحث قرآنی و تفسیری را در خود به همراه دارد. این تفسیر پس از چاپ با مقدمه علامه قزوینی و مرحوم مهدی الیهی قمشه‌ای توسط میرزا ابوالحسن شعرانی و تصحیح مرحوم غفاری انتشار یافته است. او در مقدمه تصحیح خود گفته است: کتب سابقین را بی تعلیق حواشی و

از جمله کتاب‌های مرحوم صدوق کتاب ثواب الاعمال و عقاب الاعمال است. این کتاب چنان‌که پیداست شامل دو بخش است. بخش اول شامل احادیثی است که عمل بدان‌ها سعادت و کمال آدمی را فراهم می‌کند و در حکم ذکر بشارت‌هاست؛ و بخش دوم، احادیث و گفتارهای معصومین (ع) در خصوص کیفر اعمال و آنچه باعث شقاوت و سیه روزی انسان خواهد شد و در حکم انذارهاست. اولین باب کتاب اول ثواب «لا اله الا الله» گفتن است و آخرین آن ثواب آب البنات (پدری که دارای چند دختر باشد).

در کتاب عقاب الاعمال اولین کیفر، کیفر کسی است که از غیر راه خدا به او تقرب جوید و آخرین کیفر، بابی است در «عقوبت بسیاری از اعمال».

مترجم ابتدا کتاب را تصحیح کرد و با اقبال عالمان و علاقه‌مندان بعدها به ترجمه آن هم همت گمارد. ترجمه به زبانی ساده و بی‌پیرایه است، و از ذکر تمام سندها به دلیل ملال آور بودن آن خودداری شده است. مترجم افزوده است در ترجمه آنجا که سند معتبر است و آنجا که سند معتبر نیست تمایز است. هر جا گفته‌ام از فلان کس روایت شده یا روایت کرده‌اند نشانه آن است که سند چندان معتبر نبوده است و آنجا که گفته‌ام فلان کس گوید یا امام چنین فرمود، علامت آن است که سند قابل اعتماد است (مقدمه مترجم، ص ۳).

تصریح به اعتبار سند، تصریح به مرفوع بودن یا مرسل بودن یا موقوف بودن روایات، از امتیازات این ترجمه است که اهمیت آن بر اهل فن پوشیده نیست. (ص ۹۹، ۱۰۸، ۱۵۷).

در پاره‌ای از موارد شرح حالی از روای حدیث به طور اختصار در پاورقی آمده است. (ص ۳۱۷، ص ۲۳۸). افزون بر آن موارد، در لایه لای ترجمه برخی از احادیث، شرح و توضیح‌های بسیار سودمندی آمده که به استفاده بیشتر و بهتر از آن کمک کرده است (ص ۹۰، ۱۰۰، ۱۰۷، ۱۳۴، ۱۱۵). مترجم در چند صفحه ارزش تعلیمی این کتاب را نیز بررسی و تحلیل کرده است.

مرحوم مجلسی آن را گلزار نام کرده است. در زمان مرحوم کمپانی وقتی قرار شد آن را چاپ کنند از حاجی نوری (مؤلف مستدرک الوسائل) خواستند که آن را تصحیح کند.

او این کار را غیر ممکن دانست و بعدها معالم العبر را همراه با این جلد چاپ کرد. آغاز جلد ۷۷ بحث از مواعظ قرآنی و پس از آن مواعظ در کتب آسمانی به غیر از قرآن است. مواعظ قرآنی از سوره نساء تا غاشیه مرور شده است. تصحیح این جلد و جلد بعدی (۷۸) را مرحوم غفاری انجام داده است. ایشان با توضیحات سودمند خود در ذیل آیات قرآنی این بخش از بحار الانوار مجلسی، بر غنای آن افزوده است. تحقیقاتی که به نحوی با تفسیر آیات قرآن مربوط است و خواننده را در فهم بهتر مضامین آیات الهی رهنمون می‌کند. تحقیق و پاورقی‌های مرحوم استاد به ویژه بر برخی از مواعظ مندرج در دیگر کتاب‌های آسمانی با استناد یا استشهاد به تفاسیر قرآنی اهمیت دارد.

توضیح مطالب خواندن و دانستن دشوار است اصطلاحات هر زمان، در آن عصر رایج بوده و در روزگاران بعدی متروک، لذا بر آن شدیم تا تفسیرهای فارسی نیز با حواشی و تعلیقات و توضیحات منتشر شود. (تفسیر ابوالفتوح رازی، چاپ شعرانی، انتشارات اسلامیة، مقدمه مصحح، ص ۳ و ۴)

مصحح در بحث اصطلاحات خاص مؤلف به مواردی از این دست اشاره کرده است مصحح این تفسیر را از جهت فصاحت لفظ و لطف عبارت بر همه تفاسیر شیعه رجحان داده است. پایان مقدمه تفسیر، امضای ابوالحسن شعرانی را دارد و عنوان مصحح روی جلد تفسیر نیز آمده است. به نظر می‌رسد وجه جمع این دو موجب شد که مرحوم غفاری تحت اشراف و نظارت عالیہ مرحوم شعرانی این تصحیح را آورده و بر آن مقدمه نگاشته است. (همان)

• تفسیر عاملی

• نویسنده: ابراهیم عاملی معروف به موثق (متوفی ۱۳۴۷ ق)

• مصحح: غفاری

• اصول کافی

• محمد بن یعقوب کلینی

• تحقیق و تعلیق: علی اکبر غفاری

• انتشارات: دارالتعارف بیروت

کافی شامل اصول و فروع و روضه اولین جامع حدیثی شیعی است که مؤلف آن محمد بن یعقوب کلینی (متوفی ۳۲۸) است.

این محدث که با اوصافی چون ثقه، عدل و حجت در میان عالمان متصف شده است در روزگاری سفراء امام مهدی (ع) را درک کرده است. کافی اعتبار و جایگاه ممتازی در میان عالمان شیعه دارد. از نظر شهید اول، این کتاب در میان امامیه بی نظیر و در نظر فیض کاشانی این کتاب از هر نقص و بدی مبرا، و جامع ترین و موثق ترین و شریف ترین کتاب حدیثی است. در اهمیت این کتاب همین بس که محدثان و متفکرانی چون میرداماد، شیخ خلیل قزوینی، ملاصدرا، مولی صالح مازندرانی، مجلسی، فیض کاشانی بر آن شرح نوشته‌اند و افراد زیادی نیز تعلیق‌ها و پاورقی‌هایی بر آن نگاشته‌اند، به فارسی ترجمه شده و برخی احادیث آن مستقلاً شرح و بحث شده است. بعضی از عالمان نیز اختصار کافی را چاپ کرده‌اند که این همه حکایت از اعتبار و اهمیت والای این کتاب دارد.

چاپ کافی توسط استاد غفاری نیز در زمره کارهای ارزشمندی است

ابراهیم عاملی معروف به موثق تفسیری را به زبان فارسی در هشت مجلد نوشته است. او شاگرد آقا بزرگ شهیدی بوده است. این تفسیر، بیان و تحلیلی است که اساس آن بر تبیین لغات دور از ذهن و ترجمه آیات به فارسی روان و ساده بوده و از تفاسیر اهل تسنن و شیعی استفاده کرده است. عاملی تفسیر را در پاسخ به نویسندگانی نوشته که به باور او تفسیر یک رشته روایات ضعیف و قصه‌های بی‌اساس است (دانشنامه قرآن پژوهی، ذیل مدخل تفسیر عاملی). استاد علی اکبر غفاری این تفسیر را تصحیح کرده است.

این تفسیر که اشعار شعرا را آورده و تألیفی و ترکیبی است، قرار است به اهتمام وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی به چاپ رسد.

• بحار الانوار (مجلدات ۷۷ و ۷۸)

• نویسنده: علامه محمد باقر مجلسی

• مصحح: علی اکبر غفاری

این دو جلد که به روضه بحار معروف است و در آن مباحث اخلاقی، مواعظ و وصایای رسول خدا (ص) و جز آن طی روایات آمده است،

مفصل و ضمن ۵۸ باب به رشته تحریر درآورده است. در مقدمه از وجوب عصمت امام، وجوب شناخت امام مهدی و اثبات غیبت و رد شبهات مذاهب سخن گفته است و آنگاه از باب اول که مربوط به غیبت ادریس پیامبر است سخن گفته تا آخرین باب که به باب «علامات خروج امام غائب» مربوط می‌باشد و در نهایت نیز بابی تحت عنوان نوادر کتاب.

در این کتاب نیز مصحح زندگی‌نامه صدوق و آثار وی را مرور کرده و نسخه‌هایی را که بر اساس آن، این کتاب را تصحیح کرده که شامل ۷ نسخه خطی بوده توضیح داده است. شرح اعلام راویان، تبیین لغوی واژه‌های دشوار حدیثی و ذکر اختلاف نسخه‌ها در پاورقی، از جمله کوشش‌های مصحح می‌باشد.

مقدمه مؤلف - شیخ صدوق - در این کتاب کم‌نظیر، مقدمه‌ای است کلامی، استاد غفاری در تصحیح این مقدمه چنانکه خود گفته از نظرات سید ابوالحسن مرتضوی استفاده کرده است. دقت عالمانه تحقیق غفاری در این کتاب در حدی بود که یکی از محققان برجسته حوزه، درخشش غفاری را پس از تصحیح او بر کتاب کمال الدین و تمام النعمه با اهمیت دانسته است (کتاب هفته، شماره ۲۰۲، ص ۸) ذکر تفاوت نسخه‌ها، ذکر بعضی مصادر احادیث از جمله آثار خود صدوق مانند خصال و یا الکافی و دیگر مصادر از اهل تسنن، معرفی اعلام و راویان از جمله کوشش‌های مصحح کتاب است. (ر.ک. ج ۱، ص ۲۳۹، ۶۸، ۶۲ و...)

● امالی

● نویسنده: شیخ مفید

● تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری

● انتشارات: دارالتیار - دارالمرتضی

امالی یا مجالس عنوان برخی کتاب‌های حدیثی است که محدث در مجالس مختلف احادیث را بر مستمعین و شاگردان املا کرده است. شیخ مفید نیز در مقام استاد و شیخ حدیث در ضمن ۴۲ مجلس احادیث را برای شاگردان خود گفته و آنها آن را شنیده و نوشته‌اند.

مجالس این کتاب هر کدام مشتمل بر چند حدیث است. مثلاً مجلس اول و دوم به ترتیب بر ۱۲ و ۹ حدیث و مجالس چهلیم و چهل و یکم و چهل و دوم بر ۸، ۵ و ۸ حدیث. این احادیث نیز در ابواب مختلف

که در حوزه مواریث حدیثی شیعی صورت پذیرفته است. این کتاب مقدمه‌ای مفصل دارد که به قلم حسین علی محفوظ به نگارش درآمده است. وی در این مقدمه جایگاه حدیث را در میان شیعه و اولین مدون حدیث و مهم‌ترین جوامع حدیثی را مرور کرده است. زندگی، و آثار علمی کلینی، مشایخ و شاگردان، شروح، حواشی و اختصارهای کتاب شریف کافی را در این مقدمه با تکیه بر منابع کهن و دست اول، بررسی کرده است.

مرحوم استاد غفاری مراجع خود را در تصحیح هم در چاپ اول و هم در چاپ دوم بر شمرده است. نسخه‌های خطی مورد اعتماد کلینی در این تصحیح بیشتر مربوط به قرن یازدهم و قرن سیزدهم است.

پاورقی‌های سودمند مصحح شامل این موارد است:

شرح واژه‌های دشوار حدیثی (ج ۱، ص ۶۵، ۲۳۹؛ ۲۴۱) شرح برخی اصطلاحات مانند اصطلاح عقلی (ج ۱، ص ۱۰) و یا اصطلاح «ارش» یعنی دیه (ج ۱، ص ۲۳۹) یا شرح اصطلاح ملکوت (ج ۱، ص ۱۳۴) و جزآن توضیح عباراتی که در اختلاف نسخه‌ها وجود دارد (ج ۱، ص ۱۱؛ ص ۱۲۴؛ ۱۳۴ و...)، توضیحات صرفی و نحوی (ج ۱، ص ۱۳۵؛ ۲۳۹) و جزآن، شرح و بیان برخی اعلام حدیثی مانند شرح «حیزوم» نام اسب جبرئیل یا اسم پیامبر (ج ۱، ص ۲۳۷) محمد بن عبدالله مشهور، نفس زکیه (ج ۱، ص ۲۴۲) و یا عبد صالح یعنی موسی بن جعفر (ج ۱، ص ۲۸۰) و معرفی زبیری (ج ۱، ص ۳۲۹).

دقت موجود در تصحیح اصول کافی، بسیار برجسته بود. این دقت سبب اعتماد عالمان به مرحوم غفاری شد. این اعتماد در حدی بود که آیت‌الله بهبهانی شخصاً به دفتر کار مرحوم غفاری می‌روند و به خاطر این کار ارزشمند از او تشکر می‌کنند. در تصحیح همین کتاب بوده که وقتی به باب توحید می‌رسند از نظرات مرحوم علامه طباطبایی استفاده کرده‌اند که مطالب ایشان در بخش‌های مربوطه امضا هم دارد.

● کمال الدین و تمام النعمه

● نویسنده: شیخ صدوق

● تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری

● قم - ۱۴۰۵

کمال الدین و تمام النعمه کتابی است حدیثی در موضوع امام غائب (ع) و مباحث مربوط بدان، شیخ صدوق کتاب را با مقدمه‌ای

به عمل آمده، اعراب‌گذاری و اعجاز برای استفاده بهتر امتیاز این کتاب است. این کتاب را دانشگاه امام صادق چاپ کرده است.

● **منتقى الجمال فى الاحاديث الصحاح والحسان**

● نویسنده: جمال‌الدین حسن بن زین‌الدین معروف به شهید ثانی

● تصحیح و تعلیق علی اکبر غفاری

● قم، ۱۳۶۲ هـ. ش

این کتاب مربوط است به حوزه احادیث فقهی در اهم جوامع حدیثی شیعه. شهید ثانی مقدمه‌ای مفصل و در ۱۲ فائده بر این کتاب نوشته است که به علم حدیث و اصطلاحات آن مربوط می‌باشد. از جمله فوائد مهمی که مؤلف در این مقدمه بدان پرداخته عبارت است از: دیدگاه متأخرین در تقسیم خبر؛ قواعد تشخیص راویان مشترک؛ توضیح اصحاب عده کلینی و...

مرحوم علی اکبر غفاری این کتاب را تصحیح کرده و پاورقی‌های سودمندی به آن افزوده است.

مصحح روش مؤلف (یعنی شهید ثانی) را در تدوین این کتاب توضیح داده است. اینکه شهید ثانی احادیثی که به نظر او صحیح بوده و یا جزء اخبار حسان بوده آورده و اگر در حدیثی کلمه‌ای غریب و دشوار می‌نموده توضیح داده است. استاد غفاری زندگی‌نامه و آثار علمی شهید را در این کتاب مرور کرده است.

پس از آن به روش کار خود در تصحیح این کتاب پرداخته است. و دو نسخه از چهار نسخه موجود کتاب منتقى الجمال را معرفی و اساس کار خود را ۲ نسخه از چهار نسخه که نزد او موجود بوده قرار داده است. احادیث موجود در این کتاب را با جوامع حدیثی کهن مقابله کرده است و در پاورقی استنادات آنها را در این مصادر چهارگانه نشان داده است و اگر اختلافی بوده و مؤلف در متن بدان اشاره نکرده در پاورقی نوشته است. بیان متفاوت بودن قول شهید ثانی با دیگر اقوال نیز مورد توجه مصحح بوده است.

این کتاب جایزه کتاب سال جمهوری اسلامی ایران را به خود اختصاص داد.

● **من لایحضره الفقیه**

● مؤلف: محمد بن علی بن بابویه قمی (شیخ صدوق)

کلام، و اعتقادات، اخلاق، فقه و... تنظیم شده است. مصحح در ابتدای کتاب اساتید شیخ مفید را شامل ۶۱ نفر و نیز ۱۶ نفر از شاگردان معروف او از جمله سید مرتضی، شریف رضی، شیخ طوسی را نام برده است. و در پی آن ۱۹۴ کتاب او را نام برده است.

در این کتاب نیز مصحح به شرح و توضیح برخی عبارات و یا واژه‌های حدیثی پرداخته است. و اعلام و برخی راویان و دانشمندان که در طریق حدیثی وجود دارد در پاورقی معرفی کرده و در مواردی اختلاف نسخه‌های امالی را در پاورقی ذکر کرده است. برای مثال در معرفی «علی بن نعمان اعظم نخعی» با تکیه بر منابعی چون بصائر الدرجات و یا رجال نجاشی او را فردی موثق معرفی کرده که به این ترتیب طریق روایتی که این راوی در آن قرار گرفته و به امام باقر می‌رسد، برای خواننده اطمینان آور جلوه می‌کند. (ر.ک. ص ۹)

این کتاب با همکاری حسین استاد ولی چاپ شده است.

● **مقباس الهدایه**

● مؤلف: عبدالله مامقانی

● تلخیص و تحقیق: علی اکبر غفاری

● انتشارات: صدوق، ۱۳۶۸ هـ. ش

علامه شیخ عبدالله بن محمد حسن مامقانی (متوفی ۱۳۵۱ ق) متولد نجف و متوفی در همانجا، نویسنده این کتاب مهم در درایة الحدیث می‌باشد. مامقانی، حدود ۱۰۰ کتاب در زمینه‌های مختلف علوم اسلامی نوشته است. تنقیح المقال فی احوال الرجال یکی از کتاب‌های مهم دیگر اوست.

مرحوم استاد غفاری این کتاب را برای استفاده بهتر دانشجویان و طالبان علم در این شاخه از علوم حدیثی تلخیص کرده است. وی فراگیری و جامعیت مقباس الهدایه را ویژگی اساسی آن دانسته و به نظر او اگر هم قرار باشد از کتابی تلخیصی برای تدریس فراهم شود مقباس مناسب‌ترین خواهد بود. ایشان این کتاب را بعد از مقدمه در هشت فصل در کنار ملحقاتی دیگر به چاپ رسانده است. فصل اول این کتاب به اصول اصطلاحات و معنای خبر و حدیث اختصاص یافته و آخرین فصل به «اسماء رجال و طبقات آنها»، در ملحقات نیز از «تاریخ تدوین حدیث و کتابت آن»، «فقه الحدیث و درایة»، «اموری که رعایت آن در فهم خبر الزامی است، متهمون به کذب و برخی موارد دیگر بحث

به مناسبت اربعین حسینی ایراد شده است.

مقدمه ۴۲ صفحه‌ای این کتاب متعلق به مرحوم استاد علی اکبر غفاری است. اصل این مقدمه نیز سخنرانی ایشان در سال ۱۳۸۵ هـ. ق. درباره قیام امام حسین (ع) بوده است که بعدها به توصیه استاد شهید مطهری مقدمه کتاب مرحوم آیتی بیرجندی قرار گرفت. این مقدمه تحلیلی است بر قیام امام حسین از نگاه تاریخی اینکه قیام امام حسین (ع) فرار از بیعت بود یا اجابت دعوت کوفیان؛ آیا ایشان می‌دانست به شهادت می‌رسد یا نه؟ مرحوم غفاری به طور کلی در این مقدمه قیام امام حسین را در جهت حفظ دست‌آورد و زحمات ۲۳ ساله پیامبر تلقی کرده است و ماهیتی کاملاً انقلابی به آن بخشیده است. تحلیل مرحوم غفاری از این قیام عمدتاً با تکیه به اخبار و احادیثی است که در کتاب‌هایی چون کافی و تاریخ مسعودی یعقوبی آمده است. و بدین‌سان اساسی‌ترین سؤالاتی را که در زمینه این قیام بی‌نظیر تاریخی مطرح است را پاسخ داده است.

● تحف العقول

- نویسنده: حسن بن علی بن حسین بن شعبه حرائی معروف به ابن شعبه حرائی
- ترجمه: محمد باقر کمره‌ای
- تصحیح: علی اکبر غفاری
- انتشارات اسلامی، ۱۴۰۰ هـ. ق

تحف العقول کتابی است حدیثی در موضوعات آداب و سنن، نصائح، پند و اندرز و کلمات قصار، مواعظ، سفارش‌های معصومین. از زمان تدوین همواره مورد توجه و اقبال عالمان و حدیث‌شناسان بوده است. صاحبان تراجم چون شیخ حر عاملی در امل الآمل، افندی در ریاض العلماء و محمد باقر خوانساری در روضات الجنات ابن شعبه حرائی را با او صافی چون فاضل، بلند پایه، فقیه و محدث ستوده‌اند و کتاب او تحف العقول را مورد اعتماد اصحاب، خوش نظم و تدوین، معرفی کرده‌اند. این عالم بزرگ از دانشمندان برجسته قرن چهاردهم هجری است. شروع احادیث این کتاب از پیامبر (ص) (و صیتی از ایشان به علی (ع)) و فرجامین آنها کلمات قصاری از امام عسکری (ع) است آخرین بخش این کتاب سفارش مفضل بن عمر به جماعت شیعه است.

من لایحضره الفقیه یکی از چهار کتاب مهم حدیثی است که به «کتب اربعه» نامبردارند. شیخ صدوق در یکی از سفرهایی که برای فراگرفتن حدیث رفته بود، عالمی شیعی از او درخواست کرد تا کتابی مانند من لایحضره الطیب تألیف محمد بن زکریای رازی تألیف کند تا هنگام نیاز بدان مراجعه شود. مصنف در مقدمه کتاب تصریح کرده است: «در این کتاب به خصوص نظر نداشتم هر چه به من روایت کرده‌اند همه را بیاورم؛ مانند دیگر مصنفان که آنچه شنیده‌اند، می‌آورند، بلکه منظور من این بود که آن دسته از روایاتی که بدان فتوا می‌دهم و به صحت صدورش از معصومین (ع) - به هر دلیل - وثوق و قطع دارم و بدان حکم می‌کنم [فتوا می‌دهم]، بیاورم». بنابراین می‌توان گفت این کتاب، اثر فتوایی شیخ صدوق است. شیخ صدوق در بیشتر روایات این کتاب صدرسنة را حذف کرده، تنها نام صاحب اصل و کتابی را که از او روایت کرده، آورده است؛ سپس طریق روایی خود را به صاحب اصل و کتاب، در پایان کتاب و در بخش «مشیخه» ذکر کرده است.

متن من لایحضره الفقیه پس از اعراب‌گذاری و ترجمه به فارسی درشش جلد منتشر شده است. متن عربی بالای صفحه و ترجمه پایین صفحه است. مترجمان کتاب عبارتند از: جلد اول: محمد جواد غفاری؛ جلد دوم: محمد جواد غفاری و صدر بلاغی؛ جلد سوم: صدر بلاغی؛ جلد چهارم و پنجم: علی اکبر غفاری؛ جلد ششم: علی اکبر غفاری و صدر بلاغی. این شش جلد در سال ۱۳۶۹ ش به همت نشر صدوق چاپ و منتشر شده است.

یادآوری می‌شود که مرحوم استاد علی اکبر غفاری علاوه بر اشراف و نظارت بر کلیه مراحل کار و ترجمه برخی مجلدات، توضیحات روشنگرانه‌ای را در ذیل برخی احادیث آورده است.

● بررسی تاریخ عاشورا

- نویسنده: محمد ابراهیم آیتی بیرجندی
- مقدمه: علی اکبر غفاری
- انتشارات صدوق، ۱۳۴۷ هـ. ش

این کتاب سخنرانی‌های مرحوم دکتر محمد ابراهیم آیتی بیرجندی در ۱۵ جلسه است که قبل از انقلاب در رادیو ایران ایراد کرده است. پس از این ۱۵ سخنرانی، دوسخنرانی دیگر نیز در همان سال‌ها

• ناشر: مؤسسه لاعلمی، بیروت، ۱۴۱۰

خصال دانشنامه معارف اسلامی و احکام حلال و حرام الهی است. مرحوم غفاری که این کتاب را تصحیح کرده است بر آن است که هیچ فقیه، ادیب، مورخ، مفسر، واعظ، حکیم، خطیب و سیاستمداری از آن بی نیاز نیست. مصحح در مقدمه خود بر تصحیح و تحقیق این کتاب زندگی نامه صدوق را مبسوط آورده است. به چاپ‌های مکرر آن که در عین حال خطاها و اشتباهاتی دارد اشاره کرده است. مقابله نسخه چاپی آن با نسخه خطی در کتابخانه مسجد شاه طهران (از جزء اول این کتاب) و در جزء دوم مقابله با نسخه خطی کتابخانه دکتر سید محمود حجت که در ابتدای قرن دوازدهم است، اساس کار مصحح در این تصحیح بوده است. علاوه بر تصحیح، مرحوم استاد غفاری چنانکه خود گفته است بسیاری از رجال حدیث در این کتاب از کسانی اند نامشان در اهم کتاب‌های رجال شیعه ذکر شده از آنها به میان نیامده است و من با مراجعه به کتاب‌ها و منابع اهل سنت همچون تقریب التهذیب و تهذیب التهذیب ابن حجر عسقلانی، میزان الاعتدال ذهبی و... آنها را معرفی کرده‌ام. (ر.ک. ص. ک)

فهرست احادیث و توضیح الفاظ مشکل را نیز آورده است. (ر.ک. ص ۱۵۴-۱۵۵، ۲۵۵، ۲۳۴-۲۳۵)

• الغیبة

- تألیف: ابن ابی زینب، محمد بن ابراهیم نعمانی
- تحقیق: علی اکبر غفاری
- ناشر: صدوق

این کتاب در ۲۵ باب می‌باشد و موضوع آن درباره مهدویت و غیبت (امام عصر). ابتدای کتاب بحثی است در اینکه اعتقاد به مهدویت اساس اندیشه اسلامی است، و آیه شریفه «واعظمو با بحبل اللّٰه جمیعاً» تفسیر شده است. آنگاه مباحثی چون امامت و وصیت و اینکه ائمه بعد از پیامبر ۱۲ نفر می‌باشند پی گرفته شده و در ادامه مباحث دیگری چون غیبت، انتظار فرج، اوصاف امام و سیرت او علائم ظهور و خروج سفیانی، اصحاب حضرت صاحب الامر و... آمده است.

مصحح کتاب مرحوم غفاری حیات علمی و آثار مؤلف (محمد بن ابراهیم نعمانی) را به طور کامل گزارش کرده است. اینکه او از محدثان

این کتاب شامل مقدمه، پاورقی و ترجمه اعلام کتاب و شرح اخبار مشکله و توضیح لغات است. مرحوم استاد غفاری مصحح این کتاب است وی در مقدمه تصحیح خود گفته است:

«ترجمه را با متن عربی تطبیق کردم و آنچه از قلم مترجم افتاده و یا در ترجمه مسامحه‌ای رخ داده بود اصلاح کردم».

برای مثال مصحح عبارت «لو کنتم تسعون» را به «لو کنتم تشعرون» اصلاح کرده یا عبارتی را برای توضیح بیشتر داخل پرانتز قرار داده است. (ر.ک. ص ۲۴۶، ۲۴۸ و...)

• الاختصاص

- محمد بن محمد بن نعمان معروف به شیخ مفید
- تصحیح و تعلیق: علی اکبر غفاری
- جامعه مدرسین قم، بی تا

اختصاص مجموعه‌ای است حدیثی در مسائل مختلف شامل ذکر مناقب و فضائل برخی اصحاب پیامبر و حوادث و سوانح حیات آنان، تفسیر برخی آیات قرآن، گفتار برخی از ائمه و احادیثی در زمینه اخلاق و...

مرحوم غفاری در تصحیح و تعلیق این کتاب کوشیده است با توضیح معانی مشکله و تفسیر کلمات نا آشنا و دشوار موجود در احادیث این کتاب، بر مزایای بیشتر این کتاب بیفزاید. در تصحیح این کتاب مصحح با تکیه بر دو نسخه ۱. نسخه سید محمود زرنندی محرمی و ۲. نسخه شیخ حسن مصطفوی تبریزی و احیاناً نسخه مدرسه سپهسالار، تلاش کرده کار تصحیح این کتاب را به سامان برساند. چنانکه گفته شد، مصحح کوشیده با توضیحاتی در پاورقی‌ها شامل تبیین موارد اختلاف نسخه‌های این کتاب، شرح واژه‌های دشوار، مستند کردن روایت با تکیه بر منابع حدیثی چون کافی، من لایحضره الفقیه، بحار الانوار و تفسیر برهان از دشواری‌های این کتاب بکاهد. به این ترتیب معلوم ساخته است که اختصاص مفید همان کتابی است که علامه مجلسی و دیگران از آن حدیث نقل کرده‌اند.

• النخصال

- نویسنده: ابوجعفر، محمد بن علی بن بابویه قمی (شیخ صدوق)
- تحقیق: علی اکبر غفاری

● **مقدمه و تصحیح: علی اکبر غفاری**
 ● **انتشارات صدوق**

بنا به تصریح مصحح در مقدمه، این کتاب در ذکر حالات آن دسته از سادات و آل ابی طالب است که قربانی عقیده خود شده‌اند اما مؤلف کتاب که زیدی مذهب بود هدف اصلی از تدوین کتاب را ذکر تاریخ ائمه و بزرگان زیدیه قرار داده است. (ص ۷)

مصحح در مقدمه خود زیدیه را دودسته دانسته است گروهی مانند زیدبن علی و پسرش یحیی و شهدای زندان هاشمیه که مدحشان در منابعی چون عیون اخبارالرضا و در رجال کشی آمده و گروه دیگری که انحراف فکری و عقیدتی داشته‌اند (ص ۹). مرحوم غفاری در ادامه با استناد به آثاری چون روضه کافی، ارشاد مفید، اخباری ذکر کرده که امام صادق (ع) برخی از زیدیه چون عبدالله بن حسن را تأیید نکرده است. در ادامه مصحح کتاب فرقه‌هایی چون جارودیه، سلیمانیه، صالحیه، بتریه، یعقوبیه که از دل فرقه زیدیه به وجود آمدند را معرفی کرده است، تفاوت بین قیام زیدیه و قیام امام حسین (ع) از دیگر مطالبی است که مصحح محترم به آن پرداخته و بدین وسیله خواننده را به حقایق ناب تاریخی رهنمون کرده است.

در ادامه شرح حال مؤلف و آثار (ابوالفرج اصفهانی) به قلم مصحح آمده است. پاورقی‌هایی که برای این ترجمه وجود دارد و در مباحث تاریخی و رجالی و حدیثی فوق العاده اهمیت دارد از مزایای این کتاب است که به قلم مصحح محترم آمده است.

منابع و مأخذ:

۱. میراث ماندگار، مجموعه مصاحبه‌ها، سال اول و دوم، انتشارات کیهان، ۱۳۶۹
۲. کیهان فرهنگی، شماره سوم، خرداد، ۱۳۶۵
۳. آینه پژوهش، مهر و آبان ۶۹
۴. کتاب هفته، شماره ۲۰۲، ۱۳۸۳
۵. مجموعه مقالات همایش بزرگداشت محدث ارموی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی آذربایجان غربی، ۱۳۸۱
۶. علوم حدیث، سال پنجم، بهار ۷۹، ص ۱۱۸-۱۱۹
۷. دانشنامه قرآن پژوهی، به کوشش بهاء‌الدین خرمشاهی، انتشارات دوستان، ۱۳۷۷

ابتدای قرن چهارم بوده است و از شاگردان مرحوم کلینی. از جمله آثار نعمانی کتابی در تفسیر بوده که به نام تفسیر نعمانی مشهور است. مصحح تصحیح خود را بر اساس سه نسخه خطی که دو تا از آن در کتابخانه ملک و دیگری در کتابخانه آستان قدس بوده، سامان بخشیده است. در این کتاب نیز پاورقی‌های متن که در آن، اختلاف نسخ و یا توضیحات در مورد اعلام و یا عبارات حدیثی است به مزایای این کتاب شریف افزوده است. برای نمونه در متن حدیثی از شخصی به نام ابی حنیفه السایق سخن به میان آمده که مصحح او را سعید بن بیان مکنی به ابوحنیفه سائق معرفی کرده است (ص ۱۷۲) یا در شرح تفسیر روایت... یخرج علی ایدیهم غوامض العلم آورده است:
 النسخ مختلفه ضبط هذه الکلمه ففی بعضها الشفا من العلم و فی بعضها «السفاء العلم» و الشفاء بالمد: الدواء و بالقصر بقیة الهلال قبل ان یغیب و حرف کل شیء و حده. (ص ۱۷۲)
 کتاب برنده جایزه دوره دوم کتاب سال و لایت است. این کتاب توسط فرزند استاد (محمد جواد غفاری) در سال ۱۳۶۷ ترجمه و چاپ شده است.

● **الاخبار الدخیلة**

- **مؤلف: شیخ محمد تقی شوشتری**
 ● **تعلیق: علی اکبر غفاری**

کتابی است ارزشمند به زبان عربی که مؤلف در آن به گونه روشمند و علمی به دسته‌بندی اخبار تحریف شده شیعه در کتب اربعه می‌پردازد. مؤلف کتاب خود را به سه بخش تقسیم کرده است. در بخش نخست به بررسی احادیث تحریف شده می‌پردازد. در بخش دوم احادیث مجعول را برمی‌رسد و در بخش سوم برخی دعا‌های تحریف شده و جعلی را به نقد علمی می‌کشد.

مرحوم استاد علی اکبر غفاری به جز این که در تمام مراحل چاپ این اثر نظارت دقیق داشته، پاورقی‌ها و تعلیقات سودمند و روشنگری را بر این کتاب نگاشته است.

● **مقاله الطالبین**

- **ابوالفرج اصفهانی**
 ● **ترجمه: سید هاشم رسولی محلاتی**